

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0003-2218-9556

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) *igor.raikivskyi@pnu.edu.ua*

Олег ЄГРЕШІЙ,

orcid.org/0000-0002-0639-910X

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) *oleh.yehreshii@pnu.edu.ua*

Петро ГАВРИЛИШИН,

orcid.org/0000-0002-1187-9028

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародних відносин

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) *gavryshp@ukr.net*

ВЗАЄМИНИ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ З АЛЛОЮ ГОРСЬКОЮ

У статті досліджено особисті, мистецькі та громадські взаємини між двома яскравими представниками українського шістдесятницького руху – Опанасом Заливахою та Аллою Горською. Основну увагу зосереджено на аналізі їхніх зв'язків у контексті дисидентської діяльності в СРСР у 1960-х рр., що супроводжувалася активною протидією радянському тоталітарному режиму. Проблема, порушена в публікації, полягає в недостатньому науковому висвітленні взаємин між цими двома постатями, незважаючи на їхній суттєвий внесок у розвиток українського мистецтва, культури та національного руху. Актуальність обраної теми зумовлена як сучасними суспільно-політичними процесами, так і необхідністю осмислення досвіду культурного спротиву в умовах репресивного режиму. Метою дослідження є всебічний аналіз взаємин між Опанасом Заливахою та Аллою Горською в 1960-х рр. У публікації проаналізовано комплекс джерел, включно з опублікованими спогадами, епістолярієм, архівними матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), мистецькими альбомами, джерельними збірниками та публікаціями періодики української діаспори. З'ясовано, що взаємини між А. Горською та О. Заливахою ґрунтувалися не лише на творчій співпраці, але й на глибокій взаємній довірі, підтримці в умовах політичного тиску та переслідувань. Простежено численні епізоди їхнього листування, обміну самвидавною літературою, спільних поїздок та участі в дисидентських заходах. Підкреслено, що вплив Алли Горської був визначальним для формування світогляду О. Заливахи, його становлення як митця і громадянина. Після арешту художника А. Горська активно намагалася його захистити, підписувала колективне клопотання, надсилали листи й передачі, підтримувала морально. Висвітлено також трагізм подій, пов'язаних із убивством Алли Горської, участю Опанаса Заливахи в її похороні та подальшими репресіями проти нього з боку радянської влади. Узагальнені результати дозволяють зробити висновок про виняткову роль взаємин О. Заливахи й А. Горської у зміцненні українського дисидентського середовища 1960-х рр. і становленні його духовної єдності. Їхній приклад підтверджує, що особистісні зв'язки в умовах тоталітарного тиску могли відігравати роль важливого чинника спротиву, формуючи ціннісні орієнтири для сучасного українського суспільства.

Ключові слова: Опанас Заливаха, Алла Горська, дисидентський рух, шістдесятництво, Клуб творчої молоді, радянські репресії, українське мистецтво.

Ihor RAIKIVSKYI,

orcid.org/0000-0003-2218-9556

Doctor of Historical Sciences, Professor;

Head of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) igor.raikivskyi@pnu.edu.ua

Oleh YEHRESHII,

orcid.org/0000-0002-0639-910X

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) oleh.yehreshii@pnu.edu.ua

Petro HAVRYLYSHYN,

orcid.org/0000-0002-1187-9028

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of International Relations

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) gavryshp@ukr.net

OPANAS ZALYVAKHA'S RELATIONSHIP WITH ALLA HORSKA

The article explores the personal, artistic and public relations between two prominent representatives of the Ukrainian sixties movement – Opanas Zalyvakha and Alla Horska. The main attention is focused on the analysis of their relations in the context of dissident activities in the USSR in the 1960s, which were accompanied by active opposition to the Soviet totalitarian regime. The problem raised in the publication is the insufficient scientific coverage of the relations between these two figures, despite their significant contribution to the development of Ukrainian art, culture and the national movement. The relevance of the chosen topic is due to both modern socio-political processes and the need to understand the experience of cultural resistance under the conditions of a repressive regime. The aim of the study is a comprehensive analysis of the relationship between Opanas Zalyvakha and Alla Horska in the 1960s. The publication analyzes a set of sources, including published memoirs, correspondence, archival materials of the State Sectoral Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), art albums, source collections, and publications of Ukrainian diaspora periodicals. It was found that the relationship between A. Horska and O. Zalyvakha was based not only on creative cooperation, but also on deep mutual trust, support in conditions of political pressure and persecution. Numerous episodes of their correspondence, exchange of samizdat literature, joint trips, and participation in dissident events were traced. It is emphasized that the influence of Alla Horska was decisive in the formation of O. Zalyvakha's worldview, his development as an artist and citizen. After the arrest of the artist A. Horska actively tried to protect him, signed a collective petition, sent letters and broadcasts, and provided moral support. The tragedy of the events related to the murder of Alla Horska, the participation of Opanas Zalyvakha in her funeral, and the subsequent repressions against him by the Soviet authorities are highlighted. The generalized results allow us to conclude that the relationship between O. Zalyvakha and A. Horska played an exceptional role in strengthening the Ukrainian dissident environment of the 1960s and establishing its spiritual unity. Their example confirms that personal ties under totalitarian pressure could play an important role in resistance, forming value orientations for modern Ukrainian society.

Key words: *Opanas Zalyvakha, Alla Horska, dissident movement, sixties, Creative Youth Club, Soviet repressions, Ukrainian art.*

Постановка проблеми. Упродовж першої половини 1960-х – другої половини 1980-х рр. в Радянському Союзі (СРСР) існував дисидентський рух, різні напрями якого, зокрема, мали на меті демократизувати тоталітарний режим та здобути незалежність союзних республік. Незважаючи на порівняно невелику кількість дисидентів, вони були досить консолідованою спільнотою, відкритою для осіб, які бажали змін, але заборонені офіційною ідеологією. Національна еліта базувалася на міцних зв'язках, оскільки її представники

здебільшого особисто або опосередковано добре знали одне одного. Взаємини художників-шістдесятників Опанаса Заливахи та Алли Горської були вагомим прикладом тісних взаємовідносин, від яких залежало особистісне, мистецьке (професійне) і громадське становлення обох постатей.

Аналіз досліджень. На сучасному етапі практично відсутні наукові дослідження, які б відображали відносини Алли Горської та Опанаса Заливахи. Для досліджуваної теми є цінними біографічні довідки цих дисидентів, представ-

лені в «Міжнародному біографічному словнику» (Міжнародний біографічний словник, 2006), дослідженні Д. Юсипа (Юсип, 2009) та ін. Увага в нашому дослідженні акцентована на створенні згаданими постатями та знищенні радянською владою вітража в Київському університеті ім. Т. Шевченка, що відображено в праці А. Русначенка (Русначенко, 2014) та альбомі Опанаса Заливахи, виданому в видавництві «Смолоскип» (Опанас Заливаха, 2003).

Більш конкретно відносини між О. Заливахою та А. Горською висвітлені в опублікованих джерельних виданнях, де є спогади художника про шістдесятницю та листування між ними (Алла Горська. Душа українського шістдесятництва, 2015; Алла Горська: Квітка на вулкані, 2011; Алла Горська: Червона тінь калини, 1996; Повернення, 2025). Допити Алли Горської в період арешту О. Заливахи та спроби його захисту відображені в документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Івано-Франківській обл. (ГДА СБУ в Івано-Франківській обл, спр. 37257, т. 3; Клопотання, 1966). Короткі повідомлення про арешт та переслідування О. Заливахи радянською владою присутні в діаспорних виданнях («Вісті з «Прологу»», 1967; Голос нескорених, 1971).

Мета статті – на основі комплексу опублікованих та неопублікованих джерел проаналізувати взаємини між Опанасом Заливахою та Аллою Горською в 1960-х рр.

Виклад основного матеріалу. Опанас Іванович Заливаха (26.11.1925–24.04.2007) – український дисидент, художник, активний член Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві. Народився в селі Гусинка на Харківщині. У період Голодомору 1932–1933 рр. разом із батьками виїхав на Далекий Схід. Навчався у Ленінградському державному інституті живопису, скульптури, архітектури ім. І. Рєпіна Академії мистецтв СРСР, який зумів закінчити лише в 1960 р., навчаючись із 1946 р., оскільки був відрахований «за поведінку, недостойну радянського студента». Після закінчення університету працював у Тюмені, згодом – в Івано-Франківську. Восени 1962 р. вступив до Клубу творчої молоді в Києві. У 1964 р. став одним із авторів шевченківського вітража в Київському університеті ім. Т. Шевченка, знищеного радянською владою. 28 серпня 1965 р. О. Заливаха був заарештований за «антирадянську діяльність». До 1970 р. перебував у мордовському концтаборі. Упродовж 1971 р. – початку 1980-х рр. працював у сфері книжкового оформлення. У 1987 р. став одним із засновників Української асоціації неза-

лежної творчої інтелігенції (УАНТІ). Лауреат премії ім. В. Стуса 1989 р. та Державної премії України ім. Т. Шевченка 1995 р. (Міжнародний біографічний словник, 2006: 243–244).

Алла Олександрівна Горська (18.09.1929–28.11.1970) – видатна художниця, одна з найвідоміших українських шістдесятників. Вона народилася в Ялті в радянізованій родині. У 1941–1943 рр. жила в блокадному Ленінграді. Закінчила художній інститут у Києві за фахом «живопис». А. Горська була одним із організаторів Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві. Разом із В. Симоненком та Л. Танюком відкрила місця поховання жертв розстрілів Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) у Києві. У 1964 р. була одним із авторів шевченківського вітража в Київському університеті ім. Т. Шевченка, знищеного адміністрацією інституту. Через активну правозахисну діяльність за нею пильно стежили радянські каральні органи. 28 листопада 1970 р. А. Горська була вбита в м. Василькові Київської області. Згідно з офіційною версією слідства, її вбив через особисту неприязнь свекор, який після цього покінчив життя самогубством, кинувшись під поїзд (Міжнародний біографічний словник, 2006: 167–168).

Знайомство цих двох дисидентів відбулося під час республіканської виставки в Києві у 1962 р., завдяки якій О. Заливаха увійшов у середовище шістдесятників. Художник мав намір репрезентувати невеличку мозаїку, на якій було зображено жінку та козака із шаблею. Там було написано: «Борітеся – поборете». Однак цю мозаїку як експонат для виставки відхилили. Тоді ж О. Заливаха познайомився з А. Горською (Ваврух, 2014: 94; Овсієнко, 2017: 82). Художник згадував, що навколо неї гуртувалися всі шістдесятники, щоб «виявити своє українське лице серед культур народів світу». Квартира Віктора Зарецького та Алли Горської була осередком зборів членів Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві (Повернення, 2025: 47). Під час спільної поїздки до Москви з метою ознайомлення з творчістю московських авангардистів за допомогою своєї дружини, української шістдесятниці О. Заливаха зрозумів обмеженість російської культури, викликану монополією імперської ідеології в СРСР (Алла Горська: Червона тінь калини, 1996: 164–165).

Художник із прихильністю писав про А. Горську, підкреслюючи її патріотизм, що «вона мала свій національний український хребет» (Алла Горська. Квітка на вулкані, 2011: 212). О. Заливаху в 1960-х рр. вражала вимогливість А. Горської щодо виконання мистецьких проєктів. Зокрема, це вия-

вилось під час створення мозаїки в піонерському таборі під Києвом. Завдяки Аллі Горській О. Заливаха усвідомив необхідність совісного ставлення до створення мистецьких робіт, а також поглиблював власну національну самоідентичність як українець. А. Горська, як згадував дисидент, була вимогливою й до епістолярію. Разом із нею О. Заливаха задумав спорудити два пам'ятники – Кию перед київським вокзалом та Україні-Руси на Майдані Незалежності в Києві із семи складових частин (Сім Днів Творення), однак ці проекти через опір офіційних структур так і залишилися нереалізованими (Алла Горська: Червона тінь калини, 1996: 165).

У 1964 р. Опанас Заливаха разом з Аллою Горською, Людмилою Семикіною, Галиною Севрук і Галиною Зубченко створили Шевченківський вітраж на замовлення Київського університету ім. Т. Шевченка, який потрібно було зробити за 20 днів. Умови праці були не найкращі: через вестибюль постійно ходили люди, збиралися цікаві. У день ювілею виконану імітацію вітража задропували, щоб не показувати громадськості. 8 березня мала зібратися секція монументально-декоративного мистецтва Спілки художників УРСР, щоб оцінити роботу, до того часу праця митців над центральною частиною твору була завершена (Русначенко, 2014: 103).

Згідно зі спогадами Людмили Семикіної, вона створила металевий каркас і замовила необхідні матеріали. Вітраж складався із трьох панно – великого в центрі та вужчих зліва і справа, розділених на верхні й нижні частини. На центральному панно був зображений Тарас Шевченко. Правою рукою він пригортав до себе покривджену жінку-Україну, а у високо піднятій лівій руці тримав книжку. Біля зображень був напис: «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло них поставлю слово» (Юсип, 2009: 98–99). Ліве панно вітража складалося із двох частин. На верхній, вищій, був зображений кобзар із бандурою, на нижчій – букет червоних квітів. Праве панно вітража також складалося із двох частин. На верхній, вищій, була зображена дівчина у блакитній сукні з жовтим колоском: колористика нагадувала українську символіку. На нижній частині були зображені два птахи на соняшникові яскравих теплих кольорів (Опанас Заливаха, 2003: 13).

Саме через напис у центральній частині твору вітраж було знищено в ніч на 9 березня 1964 р. (Овсієнко, 2007: 99; Юсип, 2009: 99). Це було зроблено за особистим наказом секретаря Київського обкому КПУ Бойченка (Музей-архів: 1). За офіційною версією, нібито студенти й викладачі

університету, побачивши вітраж, почали вимагати прибрати його, тому що він нібито «соромить ім'я великого сина українського народу». На думку партійних діячів, виконана робота була хуліганством, спробою «отруїти мистецтво буржуазними тенденціями» (Русначенко, 2014: 103). У рішенні бюро Київського обласного правління Спілки художників України від 13 квітня 1964 р. вказувалося, в розумінні тодішнього керівництва, на вороже радянській владі світоглядне рішення вітража 1964 р. Зокрема, у документі згадується, що зображення Т. Шевченка у вигляді середньовічної архайзованої ікони не мало нічого спільного з образом демократа-революціонера, який цінували радянський народ і весь світ. З цього випливає, що цей твір виходив за рамки соціалістичного реалізму, через що О. Заливаху почали активно переслідувати радянські каральні органи (Корогодський, 2017: 19–20).

У цілому в першій половині 1960-х рр. взаємини О. Заливахи та А. Горської були дуже приязні: вона високо цінувала його як художника, декілька разів молоді митці разом виїжджали в інші міста, обмінювалися листами. Про теплоту стосунків свідчать наступні факти. Влітку 1964 р. А. Горська із групою київських колег проводила свою відпустку в Карпатах, а коли вона поверталася додому, ночувала в м. Івано-Франківську в квартирі О. Заливахи. Восени 1964 р. шістдесятниця спеціально приїжджала до нього на день народження. Відбувався також обмін самвидавною літературою. Так, 30 квітня 1965 р. А. Горська передала О. Заливасі через Ганну Курило фотокопію книжки І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР», однак згодом на допитах дисидентка це заперечувала. У рамках робочих взаємин у серпні 1965 р. у період роботи в Києві над художнім оформленням книжки для видавництва «Веселка» О. Заливаха ночував у майстерні А. Горської, яка давала йому ключі, а сама їхала додому (ГДА СБУ в Івано-Франківській обл., спр. 37257, т. 3, арк. 41–42).

У період арешту О. Заливахи відбувався допит Алли Горської 1 грудня 1965 р. Процедура із перервами тривала близько шести годин. Під час допиту художниця сказала неправду про дату знайомства з О. Заливахою, назвавши літо 1963 р., коли відбувалася її подорож до Миргорода і Сорочинців. Також вона говорила, що про «антирадянську діяльність» О. Заливахи їй не було нічого відомо, оскільки знала його тільки як художника. А. Горська заперечувала будь-які факти обміну самвидавом із шістдесятником, очевидно, сподіваючись на отримання ним від каральних органів меншого терміну ув'язнення (ГДА СБУ, спр. 37257, т. 3, арк. 41–43).

Після ув'язнення О. Заливахи на його захист виступили десятеро членів Спілки художників України, серед яких А. Горська, В. Зарецький, Г. Якутович, І.-В. Задорожний, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Кушнір та деякі ін. 20 квітня 1966 р. вони звернулися з клопотанням до Верховного Суду УРСР із проханням переглянути справу та зберегти безсумнівний талант ув'язненого художника. У заяві прямо говорилося: «Панас Заливаха з його ерудицією, з його художницькою скромністю і величезною працездатністю зараз може творити картини неперехідної вартості і значимості ...» (Клопотання, 1966: 1) Документ залишився без відповіді судів і КДБ («Вісті з «Прологу»»: 1967: 62). Однак документ залишився без відповіді.

О. Заливаха в період перебування в таборі листувався з Аллою Горською. Судячи з її зменшувально-пестливих звертань до художника («Заливашенько», «незаплямоване сонечко»), їх взаємини продовжували залишатися досить тісними (Повернення, 2025: 128). У листуванні обговорювалося досягнення українського і світового мистецтва, а також справи інших шістдесятників. Дисиденти також обмінювалися привітаннями з днем народження. А. Горська неодноразово надсилала передачі, літературу та грошові перекази О. Заливасі. Зокрема, шістдесятник отримав від неї журнал «Дніпро» та твори І. Котляревського. Однак листи часто не доходили за адресою, оскільки радянські органи держбезпеки та адміністрація колонії контролювали листування. Зокрема, каральні органи заборонили надходження до О. Заливахи численних журналів, присвячених мистецтву (Алла Горська: Червона тінь калини, 1996: 45–101). Разом із листом від 28 жовтня 1969 р. А. Горська надіслала художникові вирізку з журналу «Польща» за 1969 р. (Вип. 9) «Пам'ятник героям Вестерплатте» (Алла Горська. Душа українського шістдесятництва, 2015: 116). За твердженнями О. Заливахи, підтримка з боку А. Горської полегшувала його перебування в колонії (Алла Горська. Душа українського шістдесятництва, 2015: 524).

Взимку 1968 або 1969 р. Алла Горська приїхала до політичної виправно-трудової колонії в с. Явас Мордовської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (АРСР) на території Росії. О. Заливаха та інші дисиденти, які там перебували, пізнали її по зросту та шубі. Як пізніше згадував дисидент, «вигляд був такий, ніби княгиня приїхала до свого маєтку і не може зайти, бо загубилися ключі» (Алла Горська: Червона тінь калини, 1996: 165).

Наприкінці серпня 1970 р. О. Заливаху було звільнено з колонії (Паска, 2020: 156). Згодом у Києві урочисту зустріч політв'язня організувала А. Горська.

Спочатку вони вирушили в ресторан «Полтава», де художниця розробила інтер'єр. Там були присутні чимало колишніх учасників кийського Клубу творчої молоді. У закладі під час заходу звучав оркестр та джазова музика, пісні виконувала поетеса Ірина Жиленко. Після бесіди О. Заливаха ночував у помешканні Світличних, звідки поїхав до м. Івано-Франківська (Овсієнко, 2017: 96–97).

Напередодні трагічної загибелі А. Горської в О. Заливаху був дивний сон, що в нього відпала щелепа, і він її не міг вставити назад через липкі руки, що були в крові (Алла Горська. Квітка на вулкані, 2011: 214). Він, незважаючи на заборону та пильний нагляд КДБ, був присутній на похороні дисидентки наприкінці 1970 р., жертвуючи власною безпекою (Овсієнко, 2017: 98) У дисидентському середовищі робилися припущення, що А. Горська була вбита представниками радянських каральних органів. Обставин події так і не встановили. За однією з версій, причиною вбивства стало те, що Алла Горська разом із Василем Симоненком і Лесем Танюком першою ще в 1962 р. бачила розкидані черепи в лісі Биківні під Києвом і дещо дізналася про розстріли в часи сталінських репресій (Русин, 2017: 188). О. Заливаха згадував, що труни Алли Горської не відкривали, оскільки її тіло було дуже пошкоджене, що відбулося через численні удари тупими предметами (Повернення, 2025: 48). Про поїздку дисидент попередив заявою в міліцію, однак після повернення його покарали, зменшивши кількість годин, дозволених для перебування на вулиці. О. Заливаха зобов'язувався щотижня відмічатися в міліції, а міліціонери могли з'являтися для перевірки в будь-який час дня чи ночі (Голос нескорених, 1971: 676).

Висновки. Взаємини О. Заливахи та А. Горської були досить тісними, про що свідчили епізоди їх особистих та робочих зустрічей, а також обміну самвидавом. Дисиденти констатували високий рівень професійних можливостей одне одного, з теплотою листувалися між собою. Художник неодноразово відзначав патріотичні якості А. Горської, які, на його думку, відігравали ключову роль в організації шістдесятництва. Спілкування із мисткинею стало для О. Заливахи одним із ключових факторів віднайдення української ідентичності та завершення власного становлення як митця загальноукраїнського та, без перебільшення, світового рівня. У період ближчого знайомства обидва дисиденти надавали допомогу та підтримку одне одному в складних життєвих ситуаціях, А. Горська «підставила плече» О. Заливасі під час його ув'язнення. Такий рівень взаємин дозволяв зберігати монолітну дисидентську спільноту в умовах радянських репресій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алла Горська. Душа українського шістдесятиництва / упор. Л. Огнєва. Київ: Смолоскип, 2015. 712 с.
2. Алла Горська. Квітка на вулкані / за ред. О. Зарецького; упор. Л. Огнєва. Донецьк: Норд Комп'ютер, 2011. 336 с.
3. Алла Горська: Червона тінь калини: листи, спогади, статті / ред. та упор. О. Зарецький, М. Маричевський. Київ: Спалах ЛТД, 1996. 240 с.
4. Ваврух М. Творчий досвід художників Львова другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. у контексті розвитку українського образотворчого мистецтва. *Поліграфія і видавнича справа*. 2014. № 4 (68). С. 92–99.
5. «Вісті з «Прологу»»: засуджені далі караються. *Сучасність*. 1967. Ч. 7 (79). С. 61–64.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Івано-Франківській області (ГДА СБУ в Івано-Франківській обл.). Спр. 37257. Т. 3. 371 арк.
7. Голос нескорених. *Визвольний шлях*. 1971. Кн. 6 (279). С. 669–709.
8. Клопотання до Верховного суду УРСР від членів Спілки художників України з проханням переглянути справу Опанаса Заливахи від 20 квітня 1966 р. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29596>. (дата звернення: 19.07.2025).
9. Корогодський Р. Дзвонар: Опанас Заливаха. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху*. Харків: Права людини, 2017. С. 18–36.
10. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 1. Харків: Права людини, 2006. 516 с.
11. Музей-архів і документальний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3. Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. 1 арк.
12. Овсієнко В. Він просто був українцем. *Визвольний шлях*. 2007. Кн. 4 (709). С. 99.
13. Овсієнко В. Інтерв'ю Панаса Заливахи для Харківської правозахисної групи. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху*. Харків: Права людини, 2017. С. 67–106.
14. Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ: Смолоскип, 2003. 160 с.
15. Паска Б. Дисидентська діяльність Опанаса Заливахи (1960–1970-ті рр.). *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2020. № 33. С. 149–158.
16. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах / упор. Г. Литвин, О. Мечева. Івано-Франківськ: Фоліант, 2025. 616 с.
17. Русин І. Розповіді про друга-побратима. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху*. Харків: Права людини, 2017. С. 179–191.
18. Русначенко А. Знищення вітража Тараса Шевченка в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка: подія і навколо неї. *Слово і час*. 2014. № 10 (646). С. 102–107.
19. Юсип Д. Любові вічний слід. Літературно-критичні та публіцистичні студії. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2009. 316 с.

REFERENCES

1. Ohnieva L. (Comp.) (2015) Alla Horska. Dusha ukrainskoho shistdesiatnystva [Alla Horska. The Soul of the Ukrainian Sixties]. Kyiv: Smoloskyp. 712. [in Ukrainian].
2. Zaretskyi O. (Ed.), Ohnieva L. (Comp.) (2011) Alla Horska. Kvitka na vulkani [Alla Gorskaya. Flower on the Volcano]. Donetsk: Nord Kompiuter. 336. [in Ukrainian].
3. Zaretskyi O., Marychevskyi M. (Ed., Comp.) (1996) Alla Horska: Chervona tin kalyny: lysty, spohady, statti [The Red Shadow of the Viburnum: Letters, Memories, and Articles]. Kyiv: Spalakh LTD. 240. [in Ukrainian].
4. Vavrukh M. (2014) Tvorchyi dosvid khudozhnykiv Lvova druhoi polovyny 1960-kh – pochatku 1970-kh rr. u konteksti rozvytku ukrainskoho obrazotvorchoho mystetstva [The creative experience of Lviv artists in the second half of the 1960s – early 1970s in the context of the development of Ukrainian fine arts]. *Polihrafiia i vydavnycha sprava – Printing and Publishing*, 4 (68). 92–99. [in Ukrainian].
5. «Visti z «Prolohu»»: zasudzhenni dali karaiutsia ["News from "Prologue": Convicts continue to be punished]. (1967). *Suchasnist – Modernity*, 7 (79). 61–64. [in Ukrainian].
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v Ivano-Frankivskii oblasti (HDA SBU v Ivano-Frankivskii obl.) [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Ivano-Frankivsk Region]. Spr. 37257. T. 3. 371.
7. Holos neskorenykh [The voice of the unconquered]. (1971). *Vyzvolnyi shliakh – The Path of Liberation*, 6 (279). 669–709. [in Ukrainian].
8. Klopotannia do Verkhovnoho sudu USSR vid chleniv Spilky khudozhnykiv Ukrainy z prokhanniam perehlianyty spravu Opanasa Zalyvakhy vid 20 kvitnia 1966 r. [Petition to the Supreme Court of the Ukrainian SSR from members of the Union of Artists of Ukraine requesting a review of the case of Opanas Zalyvakha dated April 20, 1966.]. (1966). 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29596>. (accessed: 19.07.2025). [in Ukrainian].
9. Korohodskyi R. (2017) Dzvonar: Opanas Zalyvakha [Bell ringer: Opanas Zalyvakha]. *Dzvonar. Zbirka statei i spohadiv pro Opanasa Zalyvakhu – The Bell Ringer. A Collection of Articles and Memoirs about Opanas Zalyvakha*. Kharkiv: Prava liudyny. 18–36. [in Ukrainian].
10. Mizhnarodnyi biografichnyi slovnyk dysydentiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR. T. 1. Ukraina. Ch. 1 [International Biographical Dictionary of Dissidents from Central and Eastern Europe and the Former USSR. Vol. 1. Ukraine. Part 1]. (2006). Kharkiv: Prava liudyny. 516. [in Ukrainian].
11. Muzei-arkhiv i dokumentatsiinyi tsentr ukrainskoho samvydavhu pry vydavnytstvi «Smoloskyp». Od. obl. DP-20: Z. Shistdesiatnyky – dysydynty – politviazni. Zalyvakha O. [Museum-archive and documentation center of Ukrainian samizdat

at the publishing house "Smoloskyp". Unit of the regional branch of the DP-20: Z. Sixties – dissidents – political prisoners. Zalyvakha O.]. 1. [in Ukrainian].

12. Ovsienko V. (2007). Vin prosto buv ukraintsem [He was simply Ukrainian]. *Vyzvolnyi shliakh – The Path of Liberation*, 4 (709). 99. [in Ukrainian].

13. Ovsienko V. (2017) Interviu Panasa Zalyvakhy dlia Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy [Interview with Panas Zalyvakha for the Kharkiv Human Rights Group]. *Dzvonar. Zbirka statei i spohadiv pro Opanasa Zalyvakhu – The Bell Ringer. A Collection of Articles and Memoirs about Opanas Zalyvakha*. Kharkiv: Prava liudyny. 67–106. [in Ukrainian].

14. Mysiuha B. (Comp.) (2003) Opanas Zalyvakha. Albom [Opanas Zalyvakha. Album]. Kyiv: Smoloskyp. 160. [in Ukrainian].

15. Paska B. (2020). Dysydentska diialnist Opanasa Zalyvakhy (1960–1970-ti rr.) [Dissident activities of Opanas Zalyvakha (1960–1970)]. *Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys «Halychyna» – The scientific, cultural and educational local history journal "Halychyna"*, 33. 149–158. [in Ukrainian].

16. Lytvyn H., Mecheva O. (2025) Povernennia. Opanas Zalyvakha u spohadakh, lystakh, arkhivnykh dokumentakh [Return. Afanas Zalivakha in memoirs, letters, and archival documents]. Ivano-Frankivsk: Foliant. 616. [in Ukrainian].

17. Rusyn I. (2017) Rozpovidi pro druha-pobratyma [Stories about the brotherly friend]. *Dzvonar. Zbirka statei i spohadiv pro Opanasa Zalyvakhu – The Bell Ringer. A Collection of Articles and Memoirs about Opanas Zalyvakha*. Kharkiv: Prava liudyny. 179–191. [in Ukrainian].

18. Rusnachenko A. (2014) Znyshchennia vitrazha Tarasa Shevchenka v Kyivskomu derzhavnomu universyteti im. T. H. Shevchenka: podiia i navkolo nei [Destruction of the stained glass window of Taras Shevchenko at the Kyiv State University named after T. H. Shevchenko: the event and its surroundings]. *Slovo i chas – Word and Time*, 10 (646). 102–107. [in Ukrainian].

19. Iusyp D. (2009) Liubovi vichnyi slid. Literaturno-krytychni ta publitsystychni studii [Love has an eternal trace. Literary, critical and journalistic studies]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 316. [in Ukrainian].